

שתי וערב

פסיכואנליזה, אמנות ותרבות

עורכת

הילית אראל-ברודסקי

רסלינג

תוכן העניינים

הקדמה אהבת המוזה הילית אראל-ברודסקי / 7

פואטיקת המחיקה הילית אראל-ברודסקי / 17

ביון והמסורת הרומנטית איתמר לוי / 37

'כי עפר אתה, ואל עפר תשוב'

התמודדות באמצעות אמנות בגזירת המוות והכיליון הפיזי

לאה קליין / 61

גלותו של הצילום הבודד רוני אלפנדרי / 85

אופרה כמצע לתיאוריה 'פרסיפל' של ואגנר משה ברגשטיין / 99

עדות הדדית בין כותבת לקוראה

בספרה של אתי הילסום 'השמיים שבתוכי', 1941-1943

מירב רוט / 123

האין ישנו ספרות ופסיכואנליזה – מחשבות על קשב, היות ופירוש

חגית אהרוני / 143

האידיאה זקוקה לגוף טל שריר-וולפה / 163

המקרה המוזר של הטנגו הארגנטינאי בשעת לילה

הרהורים על טנגו ופסיכואנליזה ירון גילת / 183

האם הפסיכואנליזה תשנה את פניה בעולם הסייבר?

רינה דודאי / 201

כנפיו של דדלוס לקראת אדריכלות התייחסותית אסתר שפרבר / 221

ארכיאולוגיה נפשית, הורות ולידה המפגש בין פסיכואנליזה וקבלה

רות קרא־איוונוב קניאל / 251

פסיכואנליזה ובודהיזם

על השלכה, הזדהות השלכתית והתהוות מותנית

מיכל ברנע־אסטרוג ואסתר פלד / 283

אחרית דבר על האידינטינקרטיות האינהרנטית של הפסיכואנליזה

דנה אמיר / 313

על הכותבים / 321

עדות הודית בין כותבת לקוראיה

בספרה של אתי הילסום 'השמיים שבתוכי', 1941-1943

מירב רוט

פתח דבר

עורך בית ההוצאה ההולנדי "דה־האן", שערך את מחברות יומנה של אתי (אסתר) הילסום, שנכתבו בין השנים 1941-1943, כותב: "שמונה מחברות כתובות בכתב יד צפוף וקשה לקריאה - למן הרגע שהתחלתי לקרוא בהן, לא יכולתי להסיח את דעתי ממה שגוללו לפני" (הילסום, 1981: 164).

אתי הילסום הייתה בחורה יהודייה צעירה ושוקקת חיים שהתגוררה באמסטרדם, לא רחוק מהמקום שבו הסתתרה וכתבה אנה פרנק את יומנה. כמו פרנק, גם הילסום כתבה יומן לכל אורך המלחמה עד למותה בתאי הגז באושוויץ. ביומנה היא מגוללת את חייה של נערה מלאת כמיהות ותאוות, סוערת למדי אך גם בעלת יכולת התבוננות יוצאת דופן המאפשרת לה התפתחות נפשית ואינטלקטואלית, שבה תומך כישרון הכתיבה שלה: "באותן הפעמים הנדירות שהחסד מופיע, יש להעמיד לרשותו את המיומנות" (הילסום, 1981: 11). בהמשך נובט בקרבה רגש רליגיוזי עמוק שמסייע לה לעבור את תהליך ההתדרדרות במצבם

של היהודים בהולנד עד ליום שבו נספתה במחנה ההשמדה. היא עברה טיפול אצל פסיכו-כירולוג בשם יוליוס ספיר (Spier), שברח מברלין לאמסטרדם לפני המלחמה. הקשר עם ספיר הפך במהרה למרכז עולמה, ובמסגרתו התערבבו יחסי ההעברה שלה כלפי המטפל עם יחסים ממשיים שנרקמו ביניהם, יחסים אשר חצו גבולות, כולל גבולות מיניים.¹ לצד זאת עולה מתיאוריה, שיחסים אלה גם הרקיעו שחקים אל מעבר לכוחה הממוטט של המציאות שבה חיו. הם עברו את המלחמה ביחד, וספיר נותר האדם הקרוב לה ביותר עד מותו, ובמובן הפנימי, גם עד מותה שלה. ביומנה היא מכינה עצמה לעתידה כסופרת, מעמד שמתמשש לאחר מותה עם פרסום היומנים הערוכים בספר השמיים שבתוכי. דרך דוגמא יוצאת דופן זו של יצירה בתנאי סוף-עולם, אבקש להתמקד בכוחה המרפא של העדות ההרדית שמעניקים הכותבת לקורא והקורא לכותבת.

הספר מהווה עדות כתובה יוצאת דופן לכוחה של הנפש האנושית לחרוג אל מעבר לתכתיבי המציאות הממשית, לכונן בה משמעות, ולחולל בה חסד גם מול הנורא מכול. ספר זה זכה לקריאות ולפרשנויות שונות, שלא אכנס אליהן בפרק הנוכחי. אבקש להתמקד בכוחה של ברית המילים בין הכותבת לקוראיה כמרפאה מחוזות נפש חבולים, ומכוננת מחדש את כוחות ההתמודדות הגלומים בשני שותפיה. בין אם המפרשים רואים ביומניה של הילסום ספר על אמונה, פיסת עדות היסטורית, נרטיב ספרותי או מבע פסיכואנליטי – הרי שהכול נמזג אל המילים הכתובות, ומהן אלינו הקוראים. מזיגה זו מחוללת גם בנו תנועה שיש עמה זיקה לאמונה, לפסיכואנליזה, לספרות ולהיסטוריה.

1. ברצוני לציין שמדובר בחטא אתי, מוסרי וחוקי בלי-סולח, שבו חוצה מטפל את הקווים ומממש תשוקה שמקורה ביחסי-ההעברה לרמות המטפלת. עם זאת, לא אוסיף ואתיחס להפרה בוטה זו ואצמד בפרק זה להתבוננות בכותבת, אתי הילסום, וביומנה כפיסת עדות לברית שיוצרת המילה הכתובה בין האוחזים בה משני צדיה – הכותבת והקורא.

המילים מגיעות ל"אני" הפרטי ביותר, הניצב כשייט בודד במרחבי האוקיינוס הקיומי שלעתים נדמה כבלתי אפשרי לשאתו; בודד, אלא אם יש לו אחר לכתוב אליו, לקרוא בו.

אני רוצה להתבונן בכרית שבין כותבים וקוראים דרך הטקסט של הילסום, ולבחון כיצד היא נעזרה בכתיבה לנוכח מציאות חייה, וכיצד אנחנו הקוראים נעזרים בה. אציע שהכותבת והקורא מקיימים ביניהם יחסים של עדות הודית שיש בה כוח מרפא עבור כל אחד מהם. העדות מתרחשת ומקבלת את תוקפה בשלושה פנים ברוזמינית (עליהם ארחיב בהמשך), שלכל אחד מהם איכות מרפאת משל עצמו: העדות על המאורעות, העדות שבעצם מסירת העדות, והעדות אל הקורא. ברגע שידה אוחזת בעיפרון הופכת הילסום מחוזה לעדה, ומקימה לה בדמיונה קהילת עדים קוראים. אנחנו הקוראים אכן מממשים את הייעוד שלנו כעדים להילסום, ובה בעת גם היא הופכת לעדה עבורנו, ובעזרתה אנו מקימים מחדש את העד הפנימי שבתוכנו, אותה פונקציה נפשית מכרעת המאפשרת לנו להתייצב כבני אדם בעולמנו. כעדים אנו יודעים את עצמנו ואת האחר תוך שאנו מתבוננים בראייה רפלקטיבית, מעניקים פשר, ולפיכך גם קשובים לערכי היסוד של חיינו, בין אם לנוכח קיומם ובין אם לנוכח היעדרם מן המחזה שאנו עדים לו.

ספרות ופסיכואנליזה

שתי חידות פסיכואנליטיות עומדות זו מול זו בלב עולם הספר: מה קורה לכותב ומה קורה לקורא; מה הם הכוחות המניעים את הכתיבה מכאן ואת הקריאה מכאן, מה הם המנגנונים הנפשיים המעורבים בזו ובזו, ומה הם כוחות הריפוי הגלומים בכל אחת מהן. רבות נכתב בחידות אלה, ופרק זה יהווה ניסיון לשזור חרוז נוסף על שרשרת הניסיונות לפענחן. בספר בעקבות הזמן האבוד – שמהווה את הניסיון הספרותי הנרחב ביותר בעידן הזה לתיאור

הזיקה בין עבודת היצירה לעבודת הנפש והזיכרון – כותב מרסל פרוסט (Proust) על יסודות המסתורין של הספר, "שבוודאי אין להם הסבר אלא בעולמות אחרים, ואשר נבואת הלב על אודותם היא הדבר שהכי מרגש אותנו בחיים ובאמנות" (פרוסט, 1927: 326). חוקרת הספרות והפסיכואנליזה שושנה פלמן (Felman) מעניקה פשר למסתורין אלה. לדבריה, מכיוון שהטקסט הספרותי מבטא את הלא-מודע ומעניק לו סדר וצורה, מסמן אותו, ומכיוון שהלא-מודע מעצם טיבו ממאן להתגלות, הרי שפעולת הקריאה היא ניסיון פרדוקסלי לתפוס ולאחוז בזה החומק תדיר (Felman, 2003). הפסיכואנליטיקאית חנה סגל (Segal), שכתבה רבות על המעשה האמנותי, מוסיפה נדבך נוסף שיש לו רלוונטיות רבה לספרה של אתי הילסום. היא מתארת את מעשה היצירה כמעשה של התגברות אשר צריכה להיות כרוכה בשני תהליכים שקשורים אף הם בזמן ובזיכרון, ואוחזים בשני פניהם הסותרים – מצד אחד אָבֵל והכרה בסופיותם של הדברים, ומצד שני הצורך לתקנם מחדש באופן יצירתי וכך להעניק להם חיי נצח. על פרוסט היא כותבת: "כתיבת ספר היא עבודה אָבֵל בכך שבהדרגה חל ויתור על האובייקטים החיצוניים, הם מוצבים מחדש באני, ונוצרים מחדש בספר" (Segal, 1986: 190). בהמשך מוסיפה סגל את החרדות הדפריסביות שביסוד מעשה היצירה:

כל יצירה היא למעשה יצירה מחדש של אובייקט שפעם היה אהוב ופעם היה שלם, אך הוא עתה אבוד והרוס, עולם ועצמי פנימיים הרוסים. כאשר העולם בתוכנו נהרס, כאשר הוא מת ומחוסר אהבה, כאשר אהובינו מפורקים ואנו עצמנו מצויים בייאוש חסר אונים – או אז אנו מוכרחים ליצור את עולמנו מחדש, לאחות את השברים, להפיח חיים בחלקים המתים, ליצור מחדש חיים (שם).

מצדה האחר של היצירה ניצב הקורא, אשר יוצר אותה מחדש בתוכו ומעניק לה את משמעותה. כל קריאה חושפת יצירה שונה

מכיוון שמזינות אותה עיניים אחרות, נפש אחרת, המוצאת בה ומולידה בה חיים אחרים. זהו דיאלוג יצירתי הנרקם בין הקורא לכותב, המבקשים זה כזה לאחות את השברים ולהפיח חיים במכאובים ובחרדות שהם מנת חלקם בימים רגילים, וביתר שאת בימי שבר ואובדן. עדויות רבות מראות שגם לאחר מות האל נותרת הפואטיקה לתפקד כתפילה (שגיא, 2011). ברגעים שבהם נעלם כל אופק למוצא ולמזור, לעתים כל שנותר לו לאדם כצוהר אל האנושי, אל היפה ואל המשמעותי, הוא המילה הכתובה הזוכרת ומייצגת עבורו את שכמעט כל סימניו נמחו מעולמו.

יומנה של אתי הילסום הוא עדות כתובה עזת מבע שניכרת בה פעולת האיחוי המכוונת. המילים שומרות על הכותבת והיא עליהן, מתקנת דרכן יום אחר יום את עולמה ההולך ונהרס בהדרגה. מתוך מבט רפלקטיבי – מפליא מבחורה צעירה כל כך – היא מתעקשת להפיח במילים ובאמצעותן את האהבה, האמונה והחיבור ליפה ולאחר. יכולתה של הילסום להיות במגע ישיר עם מציאות קסטטרופלית ולהתעקש למצוא בלבה את הטוב ואת אלוהים היא לא בכדי יכולת נכתבת. נוכחותו הסמויה של הקורא, אותו "אחר" שאליו היא כותבת, מעניקה לה את הכוח להוסיף ולהתייבב בעמדה מעוררת השתאות זו עד יומה האחרון, חורגת אל מעבר לסופה ולסופו של עולמה דרך הנצחתה והנצחתו במילים. מתוך פרספקטיבה זו אנו רואים שבמעשה היצירה ובמעשה הקריאה כאחד גלומה גם התרחשות אתית. ז'אן פול סארטר (Sartre) אומר כך: "אנו מוצאים בלב לבו של הציווי האסתטי את הציווי המוסרי. שכן הואיל והכותב מכיר – בעצם העובדה שהוא טורח לכתוב – בחירותם של קוראיו, והואיל והקורא – מעצם העובדה שהוא פותח את הספר – מכיר בחירותו של הסופר, יצירת האומנות, מאיזה צד שנתבונן בה, היא הבעת אמון בחירותם של בני האדם" (סארטר, 1964: 81).

הילסום כקוראת

נתבונן תחילה בקטע שבו הילסום מעידה דווקא על חווייתה שלה כקוראת. ממש בתחילת היומן היא כותבת:

15 במארס, 10 וחצי בבוקר. אתמול אחר הצהרים קראנו יחד את הרשימות שקיבלתי ממנו קודם לכן. וכשהגענו למלים "די היה באדם אחד הראוי להיקרא 'אדם', שנוכל להאמין באדם ובאנושות", חיבקתי אותו בזרועותיי במחווה ספונטנית. זאת בעיית הדור שלנו. השנאה הגדולה לגרמנים מרעילה את נפשנו שלנו. 'שיטבעו כולם; חלאת אדם; להרעיל אותם בגז, זה מה שצריך'; ביטויים כאלה נשמעים בשיחות של יומיום ומעוררים כך לפעמים את ההרגשה שהחיים בזמננו הם בלתי אפשריים [...] לו הגיעו הדברים לכך שהייתי מתחילה לשנוא באמת, הייתי יודעת שנפשי פגועה ועליי לנסות למצוא לה תרופה במהירות האפשרית (הילסום, 1981: 11-12).

ואתי הילסום אכן מוצאת תרופה, והתרופה שלה היא הכתיבה. כאמור, אני מוציאה כעת מתוך הדיון את שאלת האמונה באל והאמונה באדם, ומתייחסת רק לשימוש בכתיבה המאפשרת לה להתייצב כעדה לגורלה, למחשבותיה, לרגשותיה, לדחפיה, ולתת עליהם את הדעת כדי שלא לצאת מהדעת.

בקטע המצוטט כותבת הילסום עליה ועל יוליוס ספיר, שהיה כאמור המטפל, המאהב ולבסוף בן-בריתה הרוחני וחברה הקרוב, שבמחיצתו העבירה את ימי המלחמה עד שמצא את מותו. בפיסת הטקסט הזאת הם מופיעים קודם כול כקוראים. הם קוראים טקסט של כותב (שאיננו חשופים לזהותו) ונעזרים בו. הכותב שאת מילותיו הם קוראים מעיד שמספיק לו אדם ראוי אחד כדי שיוכל להוסיף ולהאמין באדם ובאנושות. במובן מסוים, כל מה שנדרש לנו כדי להאמין הוא רק אדם ראוי אחד.

הכותב של אותן שורות מייחל לקורא שיהיה האדם הזה. ומשמצא את הקוראת אתי הילסום, הם הופכים זה לזה בפנטסיה

עדים הדדיים: היא מקשיבה לעדותו ואומרת: הנני. אני אדם אחד המנסה להיות ראוי, ובכך אני מאשרת את זכותך להאמין. מנגד גם הוא אומר לה: הנני. קראי את דברי, את עדותי, אף אני אדם אחד ראוי המחפש להאמין. באשר אני מעיד על עצמי ככזה, אני גם מעניק לך את עצמי ככזה, וכעת איני לבדי עוד מול השנאה כי מצאתי אותך, והרי גם את לא לברך עוד מול השנאה כי מצאת אותי. הכותב ומולו הילסום הקוראת מעניקים זה לזה תוקף ובכך נחלצים מן התגובות האוטומטיות המולידה את מה שהילסום מכנה "בעיית הדור שלנו", אותה שנאה מדבקת, מרעילה, שכולם מדברים בה בלי לתת עליה את הדעת, ונותנים תחושה ש"החיים בלתי אפשריים". הקריאה והכתיבה מייצרות מרחב לנתינת דעת ומכלל לביטויים הפנימיים והחיצוניים של דחף המוות (פרויד, 1920). הטקסט הוא כליא הברק של שתי תקוות, של שניים המבקשים עד לחווייתם. הכותב משליך על הקורא מבט של עד המאזין לו, והקורא משליך על הכותב מבט של עד המספר את סיפורו.

פונקציית העד בנפש

התינוק נולד ומתחיל את חייו בעיקר כנתין לדחפיו ולצרכיו. לנוכח מבטם של האם והאב, המשמשים עדים לחוויותיו ומנסחים אותן עבורו ללא הרף, ובהמשך עם כניסת השפה, מתפתחת בנפש פונקציית העד הפנימי (אמיר, 2012: 103-98). פונקציית העד היא שהופכת אותנו מיצורים חוים ליצורים בעלי יכולת לרפלקציה, התבוננות, בחירה, ומעבר לכך היא שמאפשרת לנו ליצור עולם שברוא לא רק מן הנתונים הקיימים, אלא גם מן המבט שלנו עליהם, שיכול לכוונן אותם מחדש באופן אחר. העד הפנימי נישא מעל לחוויה ויכול לה. במצבים טראומטיים מועדת פונקציית העד לקרוס. דורי לאוב כותב כך על עדות בזמן השואה:

מה כוונתי ב"עד מבפנים"? כדי להבין זאת יש לתפוס את השואה כעולם שהוציא מכלל אפשרות את היכולת להעלות בדמיון את האחר. לא היה עוד אחר שאפשר לקרוא לו 'אתה'² בתקווה להישמע, לזכות בהכרה כסובייקט, להיענות. המציאות ההיסטורית של השואה היא אפוא מסגרת שחיסלה מבחינה פילוסופית את אפשרות המעינה, העתירה לאחר או הפנייה לעזרתו. וכאשר לא תיתכן עוד פנייה לזולת – אינך יכול לומר 'אתה' אפילו לעצמך. בדרך זו יצרה השואה עולם שבו נשללת היכולת להיות עד לעצמך (פלמן ולאוב, 1992: 88).

ספרה של הילסום עורר בי התרגשות יוצאת דופן כבר בקריאה הראשונה בדיוק בשל התגברותה על קביעה היסטורית זו של לאוב, בשל יכולתה האקזיסטנציאליסטית להיות עדה לחוויותיה על פני כל כורח, על פני כל כפייה של מצב ומציאות; בזכות יכולתה להתבונן באופן פתוח במה שכביכול לא ניתן לערער על שמו האחד: רע, טוב, פושע, קורבן, חיים, תופת, מוות. היא מצאה בתוכה את החירות להעיד על כל אלה בדרך משלה, לתת בהם שמות חדשים, לצקת משמעות חדשה, וכך להוליד לה גורל חדש בתוך אותה מציאות מכריעה כל כך.

כוחה המרפא של העדות ההדדית

ברצוני להצביע כעת על שלושה פנים של העדות ההדדית המתקיימת בין הכותבת לקוראיה, ולכל אחד מהם איכות מרפאת ייחודית לו: העדות על המאורעות, העדות שבעצם מסירת העדות, והעדות אל הקורא.

2. ראו בוכר מרטיץ, אני ואתה (1923). בתרגום יהושע אמיר, ירושלים: הוצאת מוסד ביאליק, 1980 (הפניה במקור).

העדות על המאורעות

הילסום אומרת: "[...] התחושה המתמדת שכל בעיות השעה הזאת בפרט, ובעיות האנושות בכלל, צריכות להיפתר בראש שלי דווקא. וזה משהו אקטיבי" (הילסום, 1981: 37).

מוסרת העדות אכן עושה פעולה אקטיבית (אמיר, 2018). במקום להתייזב כמושא פסיבי וחסר אוניס של האירועים, כקורבן חסר ישע, היא דורכת את נשקה וניצבת חמושה מול האירועים ופועלת, מספרת סיפור. מעצם פעולה זו היא כבר משנה את המציאות, שהרי היא מתייצבת כחיילת על לוח המשחק, ובכך הזירה משתנה.

הילסום לא רק כתבה את עדותה. על ידי הכתיבה היא עיצבה את חוויותיה מחדש יום אחר יום. יתרה מכך, פעולתה של צעירה יחידה זאת היוותה תיקון אתי של העוול והעיוות הכולל. לעומת תחושת השרירותיות, המוחקת את תווי הפנים של האירועים, את החריצים שהם חורצים בליבות האנשים ובגופם – העדות משיבה להם פנים ומשמעות. הסופר אהרון אפלפלד אמר כי זה תפקידה של הספרות, ובכך העניק לה תפקיד של מחוללת מהלך אתי, בהיותה מצוּוה לפניו של היחיד. כך כתב אפלפלד (1979) במסתו "המזור והפשר":

ודאי שספרות שואלת וגם עונה על-פי דרכה [...] העיצוב הוא לא רק מלאכתה, אלא גם מוסרה [...] והמצווה המעשית הגדולה שלה: היחיד. אותו יחיד, שאביו ואמו נתנו לו שם, לימדו אותו את לשונם, העניקו לו מאהבתם, הורישו לו מאמונתם. יחיד זה, שמפני הרבים נמחק סברו ונהיה לאחד מני רבים, יחיד זה הוא עיקרו ותמציתו של כל חזיון ספרותי. וברגע שאמת פשוטה זאת נגלית לך, שוב [...] אתה למד לשאול בענווה מיהו יחיד זה שאתה רוצה לנגוע בנפשו, ואם להתיימר, לרדת לשורשו [...] ביודעין ובלא יודעין נושא הוא בקרבו את מורשת אבותיו, ויש לו לשון והוויה וקמטי פנים וצחוק ובכי (אפלפלד, 1979: 90-91).

הילסום כותבת ביומנה קמטי פנים וצחוק ובכי, מיניות ותקווה, ייאוש ואמונה, חברות ומוות. במילותיה היא משיבה את פניו של היחיד ש"נמחק סברו ונהיה לאחד מני רבים" בתוך מסת המוות והחורבן. אם לחזור לתפקידה של אתי הילסום כמעידה על המאורעות, הרי שחשוב לזכור שהמעיד הוא גם רושם הרשומון, הוא בעמדת בחירה מול האירועים המתרחשים. יתרה מכך, הפן המדווח שבעדות לעולם אינו זהה למציאות, ואופן מסירת הסיפור והזווית הנרטיבית מכוננים מציאות ולא רק מתארים אותה. היבט זה ברור יותר מתמיד בעידן הפוסט-מודרני, לאחר ערעור ההגמוניה של המאורות הגדולים של הידע, כשברור שהלשון תמיד גם מעצבת את הסיפור ולא רק מתארת אותו. העמדה של הילסום מאופיינת בידיעה שהעיפרון חמוש באינסוף אפשרויות תיאור. אל מול עופרת כדורי הירי מתייצבת עופרת העיפרון, וזו יכולה לשרטט את המציאות בשלל צורות. מרגע זה המציאות אינה קורסת עוד לצורה אחת, אלא נפתחת למשמעויות של המכנה אותה בשם. הילסום מטלטלת אותנו כקוראים מפני שהיא מספרת את סיפור השואה מזווית כל כך ייחודית, יוצאת דופן ובלתי צפויה. זהו דיווח מפי בחורה צעירה ויצרית שמוצאת בקרבה תעצומות לנוכח כוחות הרס שהכריעו אמונה בלב כול, ולפיכך הופכות אותה לאבירת אמונה של ממש. עדותה של הילסום על הדברים היא אם כן גם מפתח פרשני למאורעות, לאדם בעת ההיא, לאפשרויות שלפליאתנו נפתחות לאינסוף, גם כשנדמה שכלו כל הקיציין.

העדות שבעצם מסירת העדות

הילסום לא רק מעידה ביומנה על המאורעות, אלא שמרגע שהיא מוסרת עדות, היא הופכת בכך לעדות של המאורעות. עצם מסירת העדות היא היא פיסת העדות; מייצגת של הזמן והמצב. ברגע שהילסום כותבת את עדותה, היא הופכת ערה למבט

של הקורא המונח עליה כעל פיסת עדות. היא הופכת לדוגמנית, לשגרירה, לנציגה. הפילוסוף סרן קירקגור (Kierkegaard) אמר שעבודת הכתיבה מאפשרת תנועה דיאלקטית בין הפנימי-פרטי-ייחודי לבין החיצוני-כללי-אוניברסלי. תנועה זו מאפשרת לפרט לחרוג מן הסובייקטיביות שלו ולהתייחס אל עצמיותו כאל אובייקט, ובכך גם מאפשרת לו רפלקסיה על העצמיות - שתי תנועות בעלות ערך התפתחותי (שגיא, 1991).

הסובייקטיביות של הילסום הכותבת את עצמה הופכת לאובייקט של הקורא. מבטו המונח עליה משפיע עליה בכך שהיא יודעת שהיא משפיעה עליו. הקורא מקשיב לה, רואה אותה ויוצר אצלה מחויבות שיש בה כוח מרפא עבורה. ניזכר שוב במשפט שציטטה ביומנה: "די באדם אחד הראוי להיקרא 'אדם', שנוכל להאמין באדם ובאנושות". אתי הילסום מתייצבת בתור האדם הזה, ומאותו רגע לא רק שאינה קורבן, היא הופכת עצמה אחראית על חיי הנפש והרוח של האחרים. דרך עצם היותה ואופן היותה היא מעידה על אופק האפשרויות שלהם. אפילו על אלוהים היא לוקחת אחריות. מתוך מגוון התייחסויותיה לאל, זו המרשימה מכולם - הילסום מתארת את האל הבודד, הננטש על ידי מאמיניו בצוק העתים, ולוקחת על עצמה לשמור עליו, לחפש אותו בליבות האנשים ולאושש אותו בקרבם. היא מבינה כי היא-היא העדות לקיומו של האלוהים. אם היא תצליח להישאר בעמדה של התגברות - התגברות האהבה על פני השנאה, האמונה על פני הייאוש - הרי שהיא מעידה בהווייתה ובמילותיה הכתובות על קיומו של האל ועל הישרדותו. אם היא נכשלת, הוא הולך לאיבוד באין לו עדה על פני האדמה.

הילסום מעידה בגופה ובנפשה על אופק האפשרויות האנושיות. אנו רואים כיצד לאורך היומן היא גדלה לתוך המעמד שהיא מועידה לעצמה, לתוך אותו אני אידיאלי, לתוך הסובלנות, החמלה, המידה המוסרית, האמונה, ושאר אמות המידה שראוי בזכותן להיקרא אדם. לקראת הסוף, במחנה וסטרבורק, היא אומרת זאת כך:

לאחר זמן מה, ברור שמדובר כאן בהשמדה טוטאלית! אבל הבה נישא גם אותה בכבוד [...] במחנה כזה צריך שיהיה משורר אשר יחווה את החיים בו כמשורר ויוכל לשיר עליהם. כשהייתי שוכבת בלילות על דרגשי, בין נשים ונערות נותרות קלות, חולמות בקול, בוכות בלחש ומתהפכות על משכבן, שבשעות היום היו אומרות 'אני לא רוצה לחשוב', 'אני לא רוצה לחוש, אני עוד אשתגע' [...] הייתי אומרת בלבי: 'מי ייתן ואהיה הלב החושב של המחנה' [...] הייתי רוצה להיות הלב החושב של מחנה ריכוז שלם. אני שוכבת כאן בסבלנות ובשלווה, ואני מרגישה קצת יותר טוב [...] אני קוראת את מכתבי רילקה 'על אלוהים', כל מילה מלאת משמעות בעיניי, לו כתבתי את המכתבים האלה בעצמי, הייתי כותבת אותם באותן המילים בדיוק. אני גם חשה שאני חזקה די לנסוע [...] יהיה מה שיהיה ומה שיהיה יהיה טוב (הילסום, 1981: 147).

ממש כפי שאם זקוקה לאובייקט פנימי שיכיל אותה על מנת שתכיל את ילדה, כך המשוררת זקוקה למשורר שייתן לה השראה, שיישא לה עדות בשיריו, שיישא קול-קולה לאלוהים, שיעזור לה להתאושש מן הפיתוי לקרוס מתוך העמדה המתבוננת אל הגופניות הקונקרטית והתודעה הריקה, מן המילה המטפורית אל אופן העדות המוזלמני, המפורק, של הבכי והנחרה (אמיר, 2018). היא משליכה על הנשים האחרות במחנה קול פנימי שלה שמייחל להפסיק לחשוב, להפסיק לחוש, שפוחד להשתגע. כאן אנו רואים שוב כיצד הקוראת נעזרת בכותב - בצר לה היא פונה למשורר הגרמני יליד צ'כיה ריינר מריה רילקה (Rilke). המשורר משקם את העד הפנימי בהילסום ומעורר מחדש לחיים את התפקיד שלה כעדה של המחנה, מה שהיא מכנה "הלב החושב של המחנה" הניחן בסבלנות ושלווה. הפסיכואנליטיקאית מלאני קליין (Klein, 1930) כתבה על "חשיבות יצירת הסמלים בהתפתחות האני", באומרה שהתפתחות נפשית והתפתחות היכולת להשתמש במילים המטפוריות, הסמליות, כרוכות זו בזו לבלי התר. במצבים טראומטיים ובמצבי

חרדה קיצוניים, הקריסה אל הרובד הקונקרטי של החשיבה והשפה כרוכה בקריסה נפשית ולהיפך. הפסיכואנליטיקאית חנה סגל (Segal), שעסקה בפסיכואנליזה ואמנות, ראתה בפעולת האמנות "חתיירה אחר ביטוי סימבולי" (Segal, 1991: 87). האמנות מציעה מרחב שבו הסמל מלא במסמן ובמסומן, באני ובאחר, בחרדה ובמשמעותה. מתוך כך מציעה האמנות את עצמה ליוצר ולצופה/קורא בה, כמרחב להתאוששות יכולת ההסמלה.

כאשר הילסום המצויה בטבורה של התופת קוראת ברילקה, מילותיו ההרות במשמעות מעברות גם את נפשה והופכות למילותיה שלה, והפונקציה של הענקת פשר וכינון המשמעות משתקמת בתוכה מחדש (רוט, 2017: 58-73). לא בכדי היא אומרת מיד אחר כך שהיא חשה חזקה דיה לנסוע, "ימה שיהיה יהיה טוב". כשהמשורר שבה והאלוהים שבה מושבים אליה (Alvarez, 1992), ויכולת העדות המטפורית (אמיר, 2018) שבה משתקמת, גם כוחה שב לה.

קליין מציעה כי למול חרדות הקיום, ובשיאן חרדת המוות, מפצלת הנפש את האובייקט והאני לטוב ורע טוטליים. מנגנון הפיצול מבקש להגן מפני החרדה, אך הוא גם מזין אותה. רק תהליך אבל על תכונות הקיום - על החלקי והחולף, על השרירותי והפוצע, על גבולות היכולת וסופיות החיים, על התלות באחר האהוב והנפרדות ממנו - מאפשר התפתחות לעבר עמדה "רפרסיבית", היינו עמדה שבה הנפש מכירה במורכבות הקיום. מתוך עמדה זאת ניתן להתאבל על המגבלות, אך גם למצוא משחקיות ויצירתיות לנוכח מגבלות אלה.

הילסום אינה מוציאה עצמה מכלל בני האדם. כוחה בכך שאינה מפצלת - רעים בחוץ וטובים בפנים - אלא מבינה שבכל בני האדם רוחש הטוב והרע, ושהבחירה בטוב אינה מובנת מאליה אך אפשרית בכל מצב. רק מתוך ההכרה בכך שבכל אני ובכל אחר ישנם כוחות הרס ובנייה, מתאפשרת התפתחותה של עמדה אתית, חומלת, אשר מכירה תודה על הטוב וחותרת אחר תיקון העוולות

והמכאובים. הילסום רואה את תפקידה כמשוררת להעיד שטוב ויפה לחיות בעולמו של אלוהים. בעודה משמיעה את הטקסט הזה היא מגלמת אותו, היא המשוררת והשיר בעת ובעונה אחת.

העדות אל הקורא

הכותב שולח את מילותיו אל עבר מישהו. הוא פונה אל הקורא שמן העבר השני של הטקסט. רילקה כותב להילסום, והילסום כותבת אלינו. ב'כתיבה אל' ישנם מספר היבטים מרפאים עבור הכותבת: ראשית, הכתיבה אל נמען מפיגה את הבדידות; הכותבת לעולם אינה לבדה. הנערה המתהפכת על הדרגש מצד לצד ובוכה נמצאת לברה, אבל הבחורה הכותבת בעיפרון על דף כותבת אל אחר (אדם או אלוהים), שענינו מלטפות את האותיות במבט חומל או זקוק או משתאה, שומעות את הקול שמאחורי המילים, יונקות את המשמעות ומכילות את הרגשות הלכודים בעופרת העיפרון. כפי שאמר סרן קירקגור, הכתיבה היא אקט המתרחש בפרטיות מוחלטת, ואף נובע מהמעייין הפרטי ביותר בנפש, אך בה בעת היא מבליחה מהפרטי אל הכללי, פורצת את גבולות האני ומגיעה עד לאחר.

ברובד נוסף, הכתיבה מניחה מעצם טיבה קיומה של שפה משותפת, ויתרה מכך, היא מניחה גורל משותף ומחלצת מהבדידות הקיומית אל שותפות הגורל האוניברסלית. כשאני מתארת במילים, גם בפרק זה, מה שקוראיי יכולים להבין, חייבת להיות לנו קרקע משותפת. מהדרוקציה שעוברת בחורה יהודייה במחנה ריכוז, שהאמץ הסימבולי והקונקרטי של הנאצים הוא להדיר אותה מהמין האנושי, הילסום חורגת על כנפי הכתיבה (רוט, 2017: 135-198). היא נוסקת מקרקע המציאות הטראומטית, המבודדת והמתקיפה את תחושת השייכות לקהילת בני האדם, אל עבר המשותף שבין בני האדם, אל האוניברסלי - מכאוב, מבט, תקווה, ייאוש, מוות, לידה. אין יסוד שעליו תכתוב הילסום שלא ידע המין האנושי

בעבר ויָדַע בעתיד. היא כותבת זאת כך: "במשך כל ההיסטוריה כיתתו בני אדם את רגליהם על פני האדמה, בקור ובחום, וגם זה חלק מהחיים [...] גם בפעולה הכי רגילה ובחוויות היומיום מסתתר קורטוב של נצח. כשאני עייפה או חולה או עצובה או חרדה, אני לא לברי, אני חולקת את התחושות האלה עם מיליוני בני אדם לאורך כל ההיסטוריה" (הילסום, 1981: 94).

כאן מקופל רובד נוסף, שאני מכנה אותו "האל-זמן הסימבולי" ו"האל-מקום הסימבולי" (רוט, 2017: 181-191) של היצירה. כתיבתה של הילסום ממוקמת על פני משרעת הזמן מאי מתי בעבר לאי מתי בעתיד. קוראיה העתידיים מחלצים אותה מגבולות הזמן והמקום שבהם היא חיה ומתה, ומעניקים לה קיום עתידי ברחבי העולם. בכל מקום ובכל זמן שבו יקראו את מילותיה, כמונו כאן, היא תקום לתחייה וקולה ימשיך להישמע. זה כוחה הטרנסצנדנטי של היצירה המאפשר לכותב, ואף לקורא מהצד השני שלה, לחרוג אל מעבר לגבולות זהותו, ומעבר לגבולות הזמן, המקום, עול הגוף והמוות.

לבסוף, אני רוצה להתייחס בקצרה לתפקידה של הילסום בחיינו הקוראים. כדור שני לשואה, וכפסיכואנליטיקאית החוקרת ספרות שואה, אני ערה לפער שלעולם לא ייסגר ביני לבין טראומת השואה שחוה אבי. אני חפצה להקשיב לעדותו מתוכו ולהכניסה לתוכי. אך הנפש לעולם שומרת מרחק ביטחון, רוצה לגעת ואינה משגת, בעל כורחה שומרת על עצמה. מרחק נצחי זה, הנפער כפצע, מעורר כאב ואשמה. במקום זה בדיוק הספרות מסייעת לי, לנו, במה שאני מכנה פרדוקס ההרחקה של הקריאה (רוט, 2017: 58-52). בקרבה המידית לאדם המעיד על החוויות אנו נשמרים מפני כוחה המפרק של הטראומה. הספרות לעומת זאת מציעה לנו מרחב ביניים – בינינו לבין האחר, בין עולמנו הפנימי לחיצוני, בין המציאות לרמיון. הפסיכואנליטיקאי דונלד ויניקוט (Winnicott) טבע את המושג "מרחב ביניים" (ויניקוט, 1995: 35-36) לתיאור

אותם מרחבים בחיי הנפש אשר מייצרים ומהווים חוויה בזמנית זו של אני ואחר, עולם פנימי ועולם חיצוני, מציאות ודמיון. ככאלה, הם מעניקים את התנאים למשחק וליצירה, ובהיוון חוזר, משחק ויצירה מאפשרים את ההשתתפות בסוג זה של מרחב נפשי.

כאשר אנו מתרחקים אם כן ממיידיותה המכרעת של המציאות – ובמיוחד מזו הטראומטית, הכופה עצמה ומכתיבה צמצום וקריסת מרחב – ופונים לטקסט הכתוב, אנו זוכים דרך ההזדהות עם הדמויות במרחב הביניים המוגן של הטקסט, להתקרב מחדש לאזור הנפשי שנחסם או קרס. במאמרה "על ההזדהות" מראה קליין, דרך רומן ספרותי על בחור בשם פביאן המתגלגל לגופם ונפשם של אנשים אחרים, כיצד תהליך ההזדהות כמוהו כהזדמנות זמנית להתארח באפשרות קיום חלופית ו'להתאמן' בתוכה בצורות תודעה, רגש וחוויה אחרות (קליין, 2013: 207-252). במובן זה, בקריאת ספרה יומנה של הילסום, ההזדהות עמה מעניקה לנו בהשאלה, ולו לרגע, גוף־נפש אחרים לחוות דרכם, להתבונן דרכם, לתת מילים ופשר, הן לטראומה והן לתעצומות הנפש לנוכח הטראומה; לחסד, לגדלות הרוח, ובלשונה של הילסום – לאלוהים המתחבא בנו, שדרכה אנו שבים למוצאו.

כך הילסום הכותבת נמצאת שם עבורנו, ולצד זאת, כקוראיה אנחנו גם זוכים להתייבב ולהיות עבורה. כאשר אנו מאזינים לעדותה, מארחים את נפשה בחיק הקורא שלנו, מעניקים פשר למכאובה ולחרדותיה, ומעניקים נצחיות לסופיותה, בכל זאת משתקמת גם התחושה של כל אחד מאתנו הקוראים, בהיותנו כאותו אדם ראוי אחד, המשיב את האמונה באדם ובאנושות. בלשונו של עמנואל לוינס, פני האחר שבות לצוות עלינו, ועתה במרחב הביניים של הטקסט הכתוב, אנחנו יכולים להיעתר לציורי ולהביט באחר בכליותו (לוינס, 2010 [1971]). שגיא משרטט "אתיקה של נאמנות לנראה" (שגיא, 2012: 68-106) המעניקה מבט הרואה את האחר בכליותו, בשלמותו, והמסרב לכל התפצה של אחרותו ולכל רדוקציה של

מכלול אפשרויותיו, הגלומות או המגולמות (ועמן מסרב אף לאלר המותקפות, המחוקות, הנרצחות באלימות בידי אחר, באופן סימבולי או ממשי). אני מציעה כי במעשה הקריאה, כאשר אנו מביטים דרך "חלונה של המילה", בשפתו של לוינס (שם, עמ' 164), על פניו של האחר, אין אנו רק מתייצבים בעמדה אתית כלפי האחר בכליותו, אלא גם זוכים בעצמנו לכונן מחדש את כוליותנו, לרפא את העמדה האתית שהותקפה על ידי קרבת יתר לכוחה המכלה של הטראומה. במראה ההדרית בין הכותבת לקוראים, בפניה של הילסום שראינו בכליותה, זכינו אף אנו בכליותנו.

תהליך עשיר ומורכב זה המתרחש בין הכותבת לקורא מאפשר את מה שאני מכנה "אמנות האבל של הקורא" (רוט, 2017: 310-311). דרך הזדהות אנו מתארחים בהיכלי הכאב של הכותבת, ודרכה באלה שלנו. בחיק המגונן של הספרות, של הטקסט בעל הגבולות הברורים שדן בגורלם של אחרים כביכול, אנחנו מעזים לעבור תהליך של אָבְל שלפעמים לא מתאפשר לנו במגע ישיר עם מקורות הכאב והחרדה, האובדנים והטראומות. האָבְל, בהבנה פסיכואנליטית, הוא כאמור תנאי להתפתחות, ליצירה ולתיקון. הילסום כותבת: "בכל מקום תלויים שלטים האוסרים על יהודים לפנות בדרכים המובילות אל חיק הטבע. אבל השמיים משתרעים גם מעל לפיסת הדרך המותרת לנו. איש אינו יכול לפגוע בנו [...] החיים יפים בעיני ואני מרגישה את עצמי חופשיה. השמיים שבתוכי גדולים ורחבי ידיים כמו השמיים שמעליי" (הילסום, 1981: 83). הטקסט של הילסום גדוש בכוח טרנסצנדנטי המאפשר לה להיות במגע ישיר עם הכול כהווייתו, ובה בעת להזרים נהרות של אור לתוך החושך. כפי שאי אפשר לגעת בטראומה באופן ישיר, כך אין זה אפשרי לגעת במוארות ובחסד. עם זאת, כקוראי הילסום אנו זוכים לחוש בהם היטב; תהליך ההזדהות איתה מעניק גם לנו, הקוראים, הזדמנות לחרוג מגבולותינו, ולשעה קלה השמיים שבתוכה נפרשים גם בתוכנו.

ביבליוגרפיה

- אמיר, דנה, 2012. תהום שפה, ירושלים: מאגנס.
–, 2018. להעיד על העדים, ירושלים: מאגנס.
אפלפלד, אהרון, 1979. מסות בגוף ראשון, ירושלים: הספרייה הציונית על יד
ההסתדרות הציונית העולמית.
בובר, מרטין, 1923. אני ואתה, תרגום: יהושע אמיר, ירושלים: הוצאת מוסד
ביאליק, 1980.
הילסום, אתי, 1981. השמיים שבתוכי, תרגום: שולמית במברגר, ירושלים: כתר,
2002.
ויניקוט, דונלד ו, 1971. אובייקטים של מעבר ותופעות מעבר (מתוך: 'משחק
ומציאות'), תרגום: יוסי מילוא, תל אביב: עם עובד, 1995, עמ' 35-56.
לוינס, עמנואל, 1971. כוליות ואינסוף – מסה על החיצוניות, תרגום: רמה איילון,
ירושלים: מאגנס, 2010.
סארטר, ז'אן פול, 1964. הספרות מה היא?, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר,
2007.
פלמן, שושנה ולאוב, דורי, 1992. עדות – משבר העדים בספרות, בפסיכואנליזה
ובהיסטוריה, תרגום: דפנה רו, תל אביב: רסלינג, 2008.
פרוסט, מרסל, 1927. הזמן שנמצא, בעקבות הזמן האבוד – כרך אחרון, תרגום:
הלית ישרון, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
קליין, מלאני, 1930. חשיבות יצירת הסמלים בהתפתחות האני (מתוך: 'מלאני
קליין, כתבים נבחרים ב'), עורכים: יהושע דורבן ומירב רוט, תל אביב:
תולעת ספרים, 2013, עמ' 83-103.
–, 1955. על ההזדהות (מתוך: 'מלאני קליין – כתבים נבחרים ב'), תרגום: אורה
זילברשטיין, עורכים: יהושע דורבן ומירב רוט, תל אביב: הוצאת תולעת
ספרים, 2013, עמ' 207-252.
רוט, מירב, 2017, מה קורה לקורא? התבוננות פסיכואנליטית בקריאת ספרות,
סדרת 'פסיכואנליזה, פרשנות ותרבות', עורכים: אבי שגיא וענר גוברין,
ירושלים: כרמל.
שגיא, אבי, 1991. קירקגור: דת ואקסיסטנציה – המסע אל האני, ירושלים: הוצאת
מוסד ביאליק.
–, 2011. פצועי תפילה – תפילה לאחר "מות האל" – עיון פנומנולוגי בספרות
העברית, סדרת "פרשנות ותרבות", בעריכת אבי שגיא, רמת גן: הוצאת
בר-אילן ומכון שלום הרטמן.

- Alvarez, Ann, 1992. *Live Company: Psychoanalytic Psychotherapy with Autistic, Borderline, deprived and abused children*, Canada and USA: Routledge.
- Felman, Shoshana, 2003. *Writing and madness (Literature, Philosophy, Psychoanalysis)*, California: Stanford University Press.
- Freud, Sigmund, 1920. Beyond the pleasure principle, *S.E. 19*.
- Segal, Hanna, 1986. *The Work of Hanna Segal - A Kleinian Approach to Clinical Practice - Delusion and Artistic Creativity & Other Psychoanalytic Essays*, London: Free Association Books.
- , 1991. *Dream, Phantasy and Art*, Hove and New York: Brunner-Routledge.

